

Partijen en verzuiling rond de eeuwwisseling

J. C. H. Blom

1.

23

De decennia rond de overgang van de 19e naar de 20e eeuw waren in Nederland jaren van expansie en ontplooiing, van elan en optimisme, van durf en successen op velerlei terrein. Dit bracht grote veranderingen in het aanzien van de Nederlandse samenleving met zich mee. De laatste restanten van de wereld, die door Beets in de *Camera Obscura* al enigszins karikaturaal was getekend, verdwenen. En mocht de aan Heine toegeschreven opvatting, dat het als de wereld zou dreigen te vergaan aanbeveling zou verdienen naar Nederland te gaan omdat alles daar geruimte tijd later dan elders gebeurde, rond het midden van de eeuw wellicht nog een zekere mate van waarschijnlijkheid hebben gehad, nu was daar geen sprake meer van. Nederland had op vrijwel alle terreinen directe aansluiting met de internationale ontwikkelingen, liep op sommige gebieden zelfs in de voorste linies mee.

In dit tijdvak (politiek te dateren door middel van de grondwetswijzigingen van 1887 en 1917) werd geoogst wat in verscheidene decennia ervóór gezaaid was. Het was een rijke en zeer gevarieerde oogst, gevolg van de combinatie van een uit nogal uiteenlopende grondsoorten bestaande bodem en zaaigoed van eveneens zeer gedifferentieerde samenstelling. Als de belangrijkste elementen van de bodemstructuur zou ik om te beginnen willen noemen de al eeuwen godsdienstig verdeelde bevolking, waarbij duidelijk, naast een aantal kleinere, drie grote groepen op de voorgrond traden: katholieken, orthodoxe calvinisten en vrijzinnige protestanten van verschillende signatuur, in en buiten de grote protestantse volkskerk. Voorts een, weliswaar in de loop van de 19e eeuw in een aantal opzichten stagnerende of teruglopende, maar al met al toch hoog ontwikkelde economie, die, ondanks het ontbreken van belangrijke industriële impulsen, een internationaal vergelijkend

hoog welvaartspeil behield. De sociale structuur kenmerkte zich mede hierdoor door een sterk standsgevoel, waarbij de gegoede burgerij, ook al eeuwenlang, domineerde. Politiek- bestuurlijk was het in het begin van de eeuw gestichte Koninkrijk stevig gevestigd en vormde de, in 1848 wat prematuur ontstane liberale grondwet het kader waarbinnen de politieke ontwikkelingen zich betrekkelijk soepel bleken te kunnen voltrekken.

24

Het zaaigoed, om de beeldspraak nog even voort te zetten, bestond uit de oorspronkelijk soms nog trage ontwikkelingen die zich vanaf ongeveer het midden van de eeuw voltrokken, meestal als varianten van algemeen Europese processen. In een betrekkelijk willekeurige volgorde en niet naar volledigheid strevend, vallen te noemen: groei van de bevolking in samenhang met urbanisatie en verschuiving in het voortplantingspatroon; industrialisatie (zij het betrekkelijk laat, traag en beperkt) in samenhang met verschuivingen in de sociale gelaagdheid, waarbij het ontstaan van een moderne arbeidersklasse de sociale strijd een ander aanzien gaf; zich uitbreidende communicatiemogelijkheden, die vergrote mobiliteit, centraliserende en nationaal integrerende tendenzen met zich meebrachten; secularisatie zowel als kerkelijk-godsdienstige herleving en intensivering van het geloofsleven in vele vormen; verbreding van de (politieke) participatie van de bevolking op allerlei terrein in samenhang met wijzigingen in de samenstelling van de elites in de samenleving, de schoolstrijd, kiesrechtuitbreidingen en het ontstaan van een rijk geschakeerd verenigingsleven, waaronder moderne politieke partijen met een massa-aanhang.

Al deze ontwikkelingen hingen met elkaar samen, maar niet steeds op dezelfde wijze en met dezelfde intensiteit. Sterker, sommige tendenzen, maar alweer niet steeds dezelfde, verdroegen elkaar, ondanks de samenhang, nauwelijks. En een wisselende mate van relatieve autonomie was elk van de genoemde processen ook eigen. Aan het einde van de eeuw namen zowel de intensiteit als de verstrengeling van deze, op zichzelf dus nauwelijks nieuwe, verschijnselen aanzienlijk toe en dat liep uit op een vormgeving van de samenleving, die vervolgens een reeks van decennia opmerkelijk gelijksoortig bleef. Het zijn deze vormen, waarvoor de termen zuilen, verzuildeid en verzuiling sinds ongeveer 1950 veelvuldig gebruikt zijn. Uit de hechtheid en stabiliteit van deze rond de eeuwwisseling gekristalliseerde vormen mag echter niet worden afgeleid dat juist déze kristallisatie, juist déze verbinding

van elementen noodzakelijk was. Het is mogelijk en noodzakelijk achteraf te analyseren hoe een en ander zich voltrok, welke elementen zich op welke wijze met elkaar verbonden en welke fasen, aspecten en gebeurtenissen uit de voorafgaande periode kennelijk van meer dan snel voorbijgaande betekenis waren. Maar voor een goed begrip is het nodig ook te beseffen, dat er geen doorslaggevende aanwijzingen zijn dat een andere verbinding van elementen, een andere kristallisatie (of wellicht juist het uitblijven van zo'n relatief duurzame kristallisatie) bij voorbaat uitgesloten was. Juist in deze in de aanhef van de paragraaf genoemde jaren van expansie en ontplooiing was de situatie relatief open. Enerzijds lag een kristallisatie voor een langere tijd waarschijnlijk wel voor de hand, anderzijds lijkt het er op dat de aard daarvan nog geruime tijd onzeker was.

25

2.

De vraag waarop dit prae-advies een antwoord zou moeten geven luidt: 'Zijn de partijen te beschouwen als ideologische vormgevers van de (verzuilde) samenleving rond de eeuwwisseling of juist als het resultaat van die verzuilde samenleving?' Dit is geen eenvoudige opgave. Ten eerste omdat deze vraag wel een sterk kip-ei karakter heeft. En, vooral, ten tweede omdat zowel het begrip politieke partij op meer dan één manier kan worden uitgelegd (waarover later meer) als rond de term verzuiling een niet geringe spraakverwarring bestaat. Dit noopt tot wat Thurlings ooit noemde een 'definitoische exercitie' rond verzuiling, althans tot opmerkingen over dit begrip.

Aan de bouwwereld ontleende beeldspraak kent in Nederland een oude traditie. Bekend is bijvoorbeeld Schaeapman's woordkeus in een kamerdebat op 1 augustus 1884 over de positie van de Kroon in het Nederlandse staatsbestel: 'wanneer ik denk aan de plaats van de Kroon in het staatsgebouw van ons Nederland, dan denk ik aan de sluitsteen van het gewelf, die tegelijkertijd sieraad is, en tevens het constructieve lid, dat geheel de opstrevende bouw tesamen houdt'. En bijna tien jaar later oefende Kuyper zijn befaamde 'architectonische kritiek' uit op de Nederlandse samenleving. In deze traditie van beeldspraak groeide rond 1950 de gewoonte om de term verzuiling te gebruiken als aanduiding voor een opmerkelijke geleding in het Nederlandse volk, dat niettemin

zo duidelijk één volk was. Men vindt die beeldspraak heel duidelijk bijvoorbeeld bij Verwey-Jonker: het woord diende 'om in beeld te brengen, dat het Nederlandse volk, gescheiden optrekende - tesamen het nationale dak moest dragen'.¹ Ook Schöffner gebruikte al vroeg in de wetenschappelijke publicaties over verzuiling de term 'overkoepeling'. De oorsprong van het gebruik van het woord verzuiling in deze zin lag overigens bij kritische geesten, die zich verzetten tegen de levensbeschouwelijke, in het bijzonder confessionele invloeden op allerlei terreinen, waar men meende dat deze niet relevant waren. Vermoedelijk vanwege de pregnantie ervan is rond 1955 ook in de (sociale) wetenschap het begrip verzuiling in zwang gekomen. Vooral Kruijt heeft de grondslag daarvoor gelegd.

Helaas is het echter nooit tot één door alle onderzoekers geaccepteerde omschrijving gekomen en dat heeft een probleem, in ieder geval veel spraakverwarring, veroorzaakt in de bestudering van het verschijnsel dat men ermee aanduidt. Uit deze situatie vloeit voort dat het antwoord op de gestelde vraag vooral afhangt van wat men onder verzuiling verstaat. Enkele voorbeelden maken dat duidelijk. De politicoloog Steininger, die in 1975 een heel nuttig boek publiceerde waarin een overzicht van de tot dan toe verschenen sociaal-wetenschappelijke literatuur over verzuiling is opgenomen, omschrijft *Versäulung* als:

'der Prozess der politischen Mobilisierung kategorialer Gruppen bei gleichzeitiger, weltanschaulich oder religiös motivierter, tendentiell vollständiger Konzentration der Sozialbeziehungen möglichst aller Mitglieder auf die eigene kategoriale Gruppe.'²

en aansluitend *Versäultheit* als:

'die institutionelle Absicherung der gleichberechtigten Teilnahme aller relevanten Gruppierungen am politischen Entscheidungsprozess in demokratisch-verfassten, weithin durch Versäulung geprägten Gesellschaften.'³ Wanneer men zich op dit standpunt stelt heeft men direct gekozen voor een essentiële rol van de politieke partijen in de ontwikkeling van de verzuiling en dat blijkt ook in Steininger's boek. Hij meent dat de verzuiling vooral verklaard moet worden uit een samenvallende noodzakelijke massa-mobilisering en binding van kiezers met pastorale belangen. De nadruk ligt daarbij zijns inziens op het eerste: verzuiling kwam niet op gang in naam van, maar met behulp van de religie.

Lijphart, wiens (ook politicologische) studie, ondanks alle bezwaren die daartegen kunnen worden aangevoerd, zo'n stimulerende

rol heeft gespeeld, koos een hele andere benadering. Bij hem is verzuiling niet een specifiek politiek verschijnsel, maar juist de verklaring voor bepaalde politieke verschijnselen. Zuilen zijn bij hem immers bevolkingsgroepen, duidelijk afgebakend van andere, in een hecht complex van maatschappelijke organisaties op levensbeschouwelijke grondslag. Zeer algemene maatschappelijke verschijnselen dienen in zijn benadering dus als verklaring voor bepaalde eigenaardigheden in de Nederlandse politiek, waarin politieke partijen weer een rol spelen.

Weer anders ligt het bij Stuurman, die een zuil nogal uitvoerig omschrijft als:

‘een hiërarchie gestructureerd complex van sociaal-politieke en ideologische apparaten met de volgende kenmerken: a. de sociale basis loopt door alle klassen heen; b. de zuil omvat meerdere levenssferen; c. de integrerende religieuze ideologie stelt de klassensamenwerking centraal; d. de zuil heeft een sociaal en politiek integrerende functie (politieke partij, verbindingen met het staatsapparaat).’⁴

en daar nog aan toe voegt ‘de ontwikkeling van de klassentegenstellingen en de verzuiling zijn twee kanten van één sociaal proces.’⁵ De positie en betekenis van de politieke partijen, dat is gemakkelijk in te zien, wordt in Stuurman’s betogen daarmee een heel andere dan bij hetzij Steininger, hetzij Lijphart.

Zo zouden er meer voorbeelden te noemen zijn. De uitweg uit deze wat ingewikkelde situatie kan verschillend zijn. Ten eerste is het mogelijk de term verzuiling, die inderdaad in oorsprong niets meer is dan een aardig beeld, als voor de wetenschapsbeoefening onbruikbaar terzijde te schuiven. Ten tweede kan men kiezen voor een zeer toegespitste definitie, zoals in zekere zin Steininger en Stuurman deden (hoezeer onderling ook verschillend). Er zullen dan verschillende ‘scholen’ naast elkaar ontstaan, die wellicht juist door onderlinge strijd uiteenlopende inzichten kunnen opleveren, die elk hun waarde hebben. En ten derde is het mogelijk aan te sluiten bij de onbepaaldheid van de term in zijn ontstaan en bij de in paragraaf 1 aangeduide relatieve openheid van de historische situatie waarin de verzuiling van de Nederlandse samenleving meer uitgesproken vormen kreeg. Kennelijk is (of was) er in de Nederlandse samenleving iets dat op allerlei plaatsen en manieren terugkomt, waarvoor juist zo’n ogenschijnlijk pregnante, maar tegelijkertijd zo vage term heel geschikt is. Een heel open, en ruim te interpreteren, omschrijving verdient dan de voorkeur, omdat dan in de bestudering van het verschijnsel niet

bij voorbaat aspecten zijn uitgesloten en niet al vooraf te veel richting wordt gegeven. Het belang van de precieze bewoordingen van de omschrijving is dan ook niet zo groot als bij de meer toegespitste definities. Op grond van deze redenering gaat mijn voorkeur uit naar de volgende aanduiding:

Verzuildheid is de mate waarin mensen hun sociaal-culturele en politieke activiteiten bewust verrichten en kunnen verrichten in een eigen levensbeschouwelijke kring. *Verzuiling* is dan het proces dat de mate van verzuildheid vergroot, ontzuiling het proces dat de mate van verzuildheid vermindert. En *zuilen* zijn, hierop aansluitend, bevolkingsgroepen waarvan de leden een belangrijk deel van hun sociaal-culturele en politieke activiteiten bewust binnen een eigen levensbeschouwelijke kring verrichten alsmede de gezamenlijke organisaties die daartoe mogelijkheden bieden.⁶

28

3.

In deze omschrijving ligt het zwaartepunt dus bij de groepsvorming in de samenleving in de breedst mogelijke zin, uitgaande van de waarneming dat heel globaal gezien (bij nadere beschouwing zijn er uiteraard allerlei nuances) eenzelfde geleding zich op de meeste terreinen van die samenleving aftekende. Het historische proces dat zich in dit verband van ongeveer het midden van de 19e eeuw tot de jaren rond de Eerste Wereldoorlog afspeelde kan, opnieuw heel globaal, als volgt beschreven worden.

De maatschappelijke elite (in kerk, politiek en elders), voornamelijk bestaande uit de zeer gegoede, in vele opzichten 'vrijzinnige' burgerij, kwam geleidelijk aan meer onder druk te staan. Daarbij speelden de meeste in paragraaf 1 genoemde factoren een rol, maar oorspronkelijk waren het de ontwikkelingen in de kerkelijk-religieuze sfeer die op de voorgrond stonden. In de politiek spitste dit zich toe op de schoolstrijd. Zo begon de in de bevolking al zo lang bestaande levensbeschouwelijke driedeling zich nadrukkelijker te manifesteren en vooral organisatorisch vorm te krijgen. Dit betekende tevens een inbreuk c.q. aanval op de zich ontwikkelende seculiere, godsdienstig neutrale staat van de gegoede en ontwikkelde burgerij, die politiek ergens in het onoverzichtelijke continuüm tussen conservatief en liberaal geplaatst moet worden. Cruciaal in deze fase was de rol van de orthodoxe calvinisten, die onder Kuyper van strategie wisselden: van de pogingen staat en maatschappij direct te (her-)kerstenen naar het

eerst opbouwen van een geïsoleerd en georganiseerd bestaan van de eigen, zuiver gehouden, groep in de voor het overige afgewezen samenleving. De uitgangspositie van de katholieken was een geheel andere en dus was hun ontwikkeling in een aantal opzichten heel anders, maar niettemin kwamen zij tenslotte op menig punt in een vergelijkbare positie terecht als de orthodoxe calvinisten: een afzonderlijke, goed herkenbare, hecht georganiseerde bevolkingsgroep, die zich enerzijds stevig afschermden voor invloeden van buiten, maar tegelijkertijd in de samenleving zeker bepaalde doeleinden nastreefde (namelijk op korte termijn een betere positie van de eigen groep en op langere termijn wellicht dominerend c.q. verovering van de samenleving). Van groot belang hierbij is dat in deze fase (ongeveer vanaf 1860) de religie zich duidelijk manifesteerde als voor zeer grote delen van de bevolking het overheersend groeperingscriterium.

Terwijl deze ontwikkeling zich aan het voltrekken was, begonnen tegen het einde van de eeuw de effecten van de sociale spanningen (vooral vanaf de jaren '80) en de economische expansie (vooral vanaf de jaren '90) zich te doen gevoelen. Dit betekende onder meer dat de arbeidersbeweging, oorspronkelijk overwegend socialistisch van aard, zich begon te roeren en de aanval op de burgerlijke samenleving opende. Deze aanval bedreigde niet alleen de maatschappelijke bovenlaag, politiek gesproken de liberalen in al hun schakeringen (de conservatieven verdwenen als onder die naam georganiseerden van het tapijt), maar ook de godsdienstig meer uitgesproken groeperingen, katholieken en orthodoxe calvinisten, wier positie nu juist sterker begon te worden. Met name de vraag wie de arbeidersmassa's zou weten te binden stond centraal; of anders gezegd de vraag, welk groeperingscriterium zou domineren onder de 'onderste lagen van de bevolking'.

Zo ontstond een interessante veel-fronten-strijd, die bovendien op verscheidene terreinen werd gestreden. De nog lange tijd betrekkelijk makkelijk dominerende vrijzinnige burgerij moest zich teweer stellen zowel tegen de opdringende confessionelen als tegen de (socialistische) arbeidersbeweging. Deze arbeidersbeweging streed tegen de 'bezittende klasse' om, zou men kunnen zeggen, de controle van de staat of ruimer om de organisatie van de samenleving, maar tevens tegen de kerkelijke of althans confessionele leiders om de 'controle' over de arbeidende klasse. En de confessionelen (die ook onderling nog de nodige interessante geschillen hadden) moesten opboksen tegen die zelfgenoegzame,

ook de grondslag voor activiteiten op allerlei terrein. De politieke partijen vielen daarbij vooral taken toe van praktische aard: stemmenwerving en -binding, selectie van kandidaten voor vertegenwoordigende lichamen en bestuurlijke functies. Veel minder belangrijk in de politieke partijen lijkt de ideeënvorming (ideologieën of politieke denkbeelden van minder systematische en alomvattende aard) te zijn geweest. Deze vond in de meeste gevallen vooral op individuele basis plaats en de uitwisseling van gedachten, confrontaties ook, speelden zich niet bij voorkeur binnen de partijen af.

30

4

Op dit antwoord is een variatie mogelijk bij een ruimere interpretatie van het begrip politieke partij dan tot nu toe is gehanteerd. Hiervóór werd, zonder dat dit uitdrukkelijk zo werd gezegd, uitgegaan van de moderne politieke partij als een landelijke organisatie met een, meestal uitvoerig, geformuleerd programma en met als doel machtsvorming om de programmapunten uit te voeren en op zoveel mogelijk plaatsen vertegenwoordigers benoemd te krijgen. Dit type partijen ontstond in Nederland niet zeer vroeg. De eerste nog bescheiden voorbeelden dateren van rond 1880. Zij kwamen pas tot ontplooiing in het kader van de zich ontplooiende verzuiling, waren daar een uitdrukking van. Kortom zij waren meer gevolg dan oorzaak van de maatschappelijke ontwikkeling. Indien men het begrip echter ruimer opvat en er ook ideeënvorming (ideologie-ontwikkeling), fractie-vorming in vertegenwoordigende lichamen en, vooral lokaal en regionaal functionerende, kiesverenigingen toe rekent, wordt het verhaal anders. Het gaat dan niet zozeer om de kiesverenigingen. Deze lijken in de eerder beschreven maatschappelijke ontwikkelingen niet zo'n vooraanstaande rol te hebben gespeeld. De kiesverenigingen functioneerden oorspronkelijk vooral als de olie in de machinerie van het nieuwe kiessysteem van na 1848. Lange tijd moesten de kiezers de naam van hun uitverkoren kandidaat zelf op het stembriefje noteren en in beginsel mocht men de naam noteren van wie men wilde. Officiële kandidaatstelling bestond niet. De meeste kiesverenigingen ontstonden om dit vrije spel der maatschappelijke krachten enigszins soepel te laten verlopen. Soms speelde daarbij al vroeg een zekere politieke of religieuze voorkeur een rol, maar

vrijzinnige burgerij en zich tevens in een strijd mengen om de religieuze arbeiders, naar wie de 'neutrale' en socialistische arbeidersbeweging lonkte.

Welnu, in dat strijdgewoel was goede organisatie, hechte aaneensluiting een vanzelfsprekend hulpmiddel, te meer daar er toch al sprake was van een tendens tot organisatie terwille van van alles en nog wat. Alleen de van oudsher dominerende groepering in de samenleving kon zich nog vrij lang permitteren onderling flink te kibbelen en de organisatorische kant te verwaarlozen. Een in dat milieu traditioneel sterk individualisme versterkte dat nog. Geheel ontbrak de organisatiegeest der tijd niet, maar het was allemaal veel vrijblijvender en onderling veel minder formeel verbonden. Praktisch bleef men echter niettemin sterk op elkaar aangevoelen en meer bij elkaar behoren dan bij anderen.

31

De uitkomst van de strijd was, zoals al eerder in dit prae-advies gezegd, de verzuilde samenleving, die rond de eeuwwisseling vorm kreeg en verscheidene decennia daarna zich in relatief stabiele vormen verder ontwikkelde. Het is hier niet mogelijk die vormen nader te schetsen. Vele fraai stilerende pennen zijn er overigens al aan versleten. Voldoende hier is te zeggen dat de door de gegoede, ontwikkelde burgerij gedomineerde samenleving met de 'neutrale' staat der liberalen er niet geheel aan onderdoor ging. Integendeel, door bepaalde concessies aan en ruimte geschapen voor de in twee fasen opdringende nieuwe groeperingen vonden transformaties van die samenleving plaats die het karakter ervan op tal van essentiële punten niet aantastten. Juist de concessies en ruimte maakten het behoud der burgerlijke samenleving mogelijk.

Welke nu is in dit verloop van zaken de rol en betekenis van de politieke partijen? Dat is de te beantwoorden vraag. Het zal duidelijk zijn dat één exact antwoord niet te geven is, omdat het gaat om één der typen organisaties, die in de zuilen een rol speelden. Per zuil en per tijdvak liepen die rol en betekenis derhalve uiteen (er zal nader op worden teruggekomen). Maar heel in het algemeen moet uit bovenstaande schets toch ook worden afgeleid, dat de politieke partijen veel meer uitdrukking van de zich ontwikkelende verzuiling waren dan daaraan vorm gaven. De belangrijkste drijfveren in het hele proces lijken in de eerste fase in de religieuze sfeer te liggen en in de tweede fase daarnaast ook in de sociale sector. Levensbeschouwing (al of niet religieus) speelde in de publieke discussie dientengevolge een grote rol en werd tegelijkertijd

de eerste tijd na 1848 was dit niet algemeen. Vaak ging het om niet veel meer dan het bekend maken van de namen van een aantal respectabele burgers van wie men wist dat zij bereid waren een zetel te aanvaarden. Deze gang van zaken verklaart ook dat dezelfde kiesvereniging soms kandidaten van zeer uiteenlopende opvattingen aanbeval; en omgekeerd dat verschillende kiesverenigingen met dezelfde namen naar voren kwamen. Het past ook in het beeld van een nog embryonaal stadium van de ontwikkeling van de moderne politieke partijen. Er is nog veel onderzoek nodig naar de precieze gang van zaken, speciaal op lokaal en regionaal niveau, maar het heeft er alle schijn van dat de 'politisering' van de kiesverenigingen in de meeste gevallen een proces was van na ongeveer 1870 of later, toen de politieke richtingen (ideologieën) zich ook duidelijker in de samenleving begonnen af te tekenen.

Het betrekken van de kiesverenigingen in het beeld leidt dus niet tot een ander antwoord op de vraag naar de rol en betekenis van de politieke partijen. Dit gebeurt wel als men de ontwikkeling van politieke ideeën ook als partijvorming wil beschouwen. En dat kan. Groen van Prinsterer bijvoorbeeld presenteerde zich rond 1850 heel nadrukkelijk als vertegenwoordiger van een 'partij' nog zonder dat van enige organisatie van betekenis sprake was. Het gaat dan om de ontwikkeling van denkbeelden, ideeën, die zeker oorspronkelijk geenszins tot het politieke terrein beperkt waren. Integendeel, het ging rond 1850 en de eerste decennia daarna om de intellectuele reflectie op de maatschappelijke, culturele en religieuze ontwikkelingen in de samenleving in het algemeen, en de daaruit af te leiden wensen en na te streven doelen. Voor sommigen vormden politiek-bestuurlijke vraagstukken daarbij de kern, voor anderen juist niet. Voor de zojuist genoemde Groen van Prinsterer bijvoorbeeld ging het zoals bekend in essentie om religieuze zaken. Naast mondeling gevoerde debatten (waarbij op nationaal niveau de Tweede Kamer en de zich daar geleidelijk ontwikkelende 'kamerclubs' een zekere rol speelden) ging het vooral om schriftelijke gedachtenwisseling. In tal van periodieken en afzonderlijke publicaties lieten vogels van wel zeer diverse pluimage zich horen. De antwoorden die gegeven werden op de uitdagingen van de tweede helft van de 19e eeuw liepen dan ook zeer uiteen. En die antwoorden hadden hun, moeilijk precies vast te stellen, invloed op de maatschappelijke ontwikkelingen in ruime zin, vooral toen zich duidelijker politieke (denk-)richtingen begonnen te ontwikkelen. Welke antwoorden uiteindelijk 'wonnen' was de

uitkomst van een zeer gecompliceerd historisch proces, waarover in eerdere paragrafen enkele opmerkingen zijn gemaakt. Achteraf kan wel worden vastgesteld, dat, ongeacht het antwoord op de vraag waar in die ontwikkeling tot de verzuilde samenleving nu het zwaartepunt lag, rond de eeuwwisseling-in ideologisch opzicht veelal werd teruggegrepen en voortgebouwd op kerngedachten die al eerder in de 19e eeuw waren geformuleerd. In die zin kan dan ook van 'ideologische vormgeving' gesproken worden. Of men dit nu al of niet tot het domein van de politieke partijen wil rekenen, is daarbij eigenlijk van ondergeschikte betekenis, een kwestie van smaak. Ik zou liever van politieke richtingen dan van politieke partijen willen spreken. Maar van belang is vooral om vast te stellen dat het bij die 'ideologische vormgeving' maar in zeer beperkte mate ging om de politieke partij als organisatie. Bijeenkomsten of periodieken van de partij in deze engere zin vormden ook pas laat en zelfs dan meestal maar in beperkte mate het kader van de ideologische discussies.

5

Een andere variatie in het aan het einde van paragraaf 3 geformuleerde antwoord treedt op wanneer men probeert de vraag meer precies per zuil c.q. partij te beantwoorden.

a.

In de orthodox-calvinistische zuil ligt ideologisch gesproken en anderszins een essentieel 'moment' bij de keuze van Kuyper om de lijn van Groen van Prinsterer om te buigen en resoluut de kracht in het isolement te zoeken, in de krachtige organisatie dus ook, van de bevolkingsgroep waarin het orthodoxe calvinisme wortelde. Op nationaal niveau is het begin van de zuilvorming in organisatorisch opzicht in hoofdzaak te dateren in de jaren zestig en zeventig van de negentiende eeuw: tal van organisaties in de kerkelijk-religieuze sfeer, een dagblad, organisaties in verband met schoolstrijd en onderwijs en een nationale politieke partij (1878/1879). Het is van belang vast te stellen, dat het, ondanks het feit dat de kerkscheuring pas in 1886 plaats vond, in hoofdzaak ging om een religieuze aangelegenheid, in ieder geval om religieuze inspiratie.

De politieke partij, de Anti Revolutionaire Partij (de Christelijk Historische Unie kan als veel later, gedeeltelijk als afsplitsing ont-

staan in dit prae-advies buiten beschouwing blijven), speelde overigens in deze zuil geen onbelangrijke rol. Integendeel, in de strijd naar buiten stond deze soms zelfs vooraan, maar het is nodig te blijven bedenken dat de oorsprong en de inspiratie in het geloof lagen, in de kerkelijke strijd en in het reageren op de bedreigingen die men zag in de handelwijze van of namens de geseclariseerde overheid (met lange tijd de schoolstrijd als centrale punt). De ARP kon daarbij soms als de organisatie dienen waarbinnen de gedachtenvorming plaats vond, maar meestal was het in de hier besproken periode de organisatie waar de leiders (of liever: de ene leider Abraham Kuyper) de al ontwikkelde gedachten poneerden en ter verspreiding en ondersteuning meegaven aan de afgevaardigden.

b.

Toch was de ARP in de orthodox-calvinistische zuil heel wat belangrijker dan de politieke partij in de RK-zuil. Deze RK-zuil is vaak als het voorbeeld van een monolithische zuil genoemd en niet ten onrechte. Zonder twijfel stond de kerk daarbij in het centrum, meer nog dan bij de calvinisten, mede als gevolg van verschillende kerkopvattingen en verschillende rollen voor de clerus. De zuilvorming stond in dienst zowel van de bescherming der gelovigen tegen schadelijke invloeden van buiten als van expansie (een ruimere plaats voor de katholieken ingeruimd in de Nederlandse samenleving). In dat geheel was de politiek een, zeker door de groepen die de zuilvorming het duidelijkst representeerden, maar met aarzeling betreden terrein. Schaepman's moeizame strijd in eigen kring is bekend. Een echte landelijke politieke partij ontstond formeel pas in 1926. In feite fungeerde er echter (al?) vanaf 1904 een landelijke politieke organisatie en was in de jaren negentig een RK-kamerfractie met een zekere homogeniteit tot stand gekomen. Het is duidelijk dat pas toen de omstandigheden dat zeer nadrukkelijk wenselijk maakten, de politiek meer actief vanuit de zuil betreden werd. Het is tekenend voor deze marginale positie van de politieke partij in de RK-zuil, dat toen deze zuil begon af te brokkelen de politieke partij één der eerste organisaties was die het dreigde te begeven. De Canadese politicoloog Bakvis heeft dat onlangs nog eens helder uiteengezet.

c.

Bij de socialisten daarentegen, de laatkomers in het politieke spectrum rond de eeuwwisseling, is de politieke partij zeker van groot belang. Bij ontstentenis van een kerk is er zelfs reden om

over de partij, de Sociaal Democratische Arbeiders Partij, als de centrale organisatie te spreken. (Terzijde zij, om eventuele misverstanden weg te nemen, vermeld dat socialisme uiteraard iets anders is dan een geloof en ook anders functioneerde. Maar niettemin is er reden om te spreken van een enigszins gelijksoortige ontwikkeling in de groepsvorming in de samenleving van confessionelen en socialisten. Of anders gezegd: om van een socialistische of sociaal-democratische zuil te spreken.) De politieke partij werd wel steeds naar de kroon gestoken door de numeriek en financieel meestal veel sterkere vakbeweging. Maar al met al was de SDAP meer dan de partijen in de andere zuilen het kader van ideologische discussies. Het zijn ook de partij en de vakbeweging van waaruit de ontplooiing plaats vond van het veelzijdige verenigingsleven ook in sociaal-democratische kring (zangverenigingen, jeugdverenigingen, sportverenigingen, culturele verenigingen, etc.). Deze sociaal-democratische zuilvorming was enerzijds, ietwat 'contre cœur', een noodgedwongen antwoord op de confessionele zuilvorming en de voorlopig onveroverbare burcht van de neutraal-liberale staat. Anderzijds was het een logisch gevolg van de 'totaal-prentie' van het socialisme om een in alle facetten andere samenleving te scheppen.

d.

Veel twijfelachtiger is het of de liberalen wel een zuil vormden. Oorspronkelijk was dat zeker niet het geval. Maar het lijkt er toch op dat in de loop der tijd, ondanks het ontbreken van de wil tot zuilvorming en ondanks het ontbreken van een duidelijk centrum en van formele samenhang, toch onwillekeurig een vierde grote bevolkingsgroep ontstond met een zekere geestverwantschap (een soort zuil dus), omdat men nu eenmaal niet tot één van de drie andere grote zuilen behoorde en al evenmin tot één van de meer excentrieke kleine groeperingen 'en marge' van de samenleving. Liberaal is overigens niet de meest adequate aanduiding voor deze zuil. De termen algemeen en neutraal sluiten beter aan bij deze bevolkingsgroep als geheel. Voor zover de politiek een rol speelde, en dat was vaak niet het geval, ging het inderdaad meestal om liberalisme in een of andere schakering (de eerste decennia na 1850 viel ook de term 'vrijzinnigen' nogal eens). Ik neig er daarom toe de betiteling neutraal -liberaal te prefereren. Meer toegespitst op de liberale politieke partijen valt op hoezeer de liberale denkbeelden en de lange tijd heel sterke machtsbasis van de liberalen (sociaal en politiek) een individualisering en versplin-

tering teweeg hebben gebracht tot ver na de eeuwwisseling. Pas in 1885, nadat het 'liberale' staatsbestel in essentie was gevormd, kwam voor het eerst een landelijke politieke partij tot stand. En het is met die partij en de diverse opvolgers tot ver in de 20e eeuw eigenlijk steeds tobben geweest (de Vrijzinnig Democratische Bond wellicht uitgezonderd). Veel betekenis had het allemaal niet. In deze zuil geldt wel héél sterk dat de partij als organisatie een ondergeschikte rol speelde, maar dat de partij als politieke richting, als complex van ideeën juist zeer belangrijk was. Immers de verzuilde samenleving van rond 1900 was dan weliswaar geen liberale schepping (verre van dat), maar het was wel een, door de ten dele geslaagde aanvallen van confessionelen en socialisten tot stand gebrachte, variant van de toch heel sterk door liberale denkbeelden gevormde burgerlijke samenleving van ± 1850 en daarna.

6

Tot slot van dit prae-advies nog enkele opmerkingen over een aanvullend gestelde vraag naar de visies in de partijen of zuilen op de gewenste staatsinvloed. Over dit onderwerp is in de loop der jaren al heel veel gesproken en geschreven in soms heel diepzinnige en gewichtige betogen. Maar toch is het nauwelijks mogelijk in het korte bestek van deze bijdrage daarover een helder beeld of een duidelijke structuur te schetsen. Dit komt voornamelijk omdat eigenlijk in elk der vier grote zuilen over dit onderwerp zeer uiteenlopend is gedacht en die gedachten om verschillende redenen zeer ambivalent waren.

Voor wat betreft de liberalen is het gemakkelijk, en in zekere zin ook niet onjuist, om op de neiging tot staatsonthouding te wijzen. Maar nooit is enige Nederlandse liberaal zo ver gegaan de staatsinvloed tot nul terug te brengen (wat strikt genomen opheffing van de staat zou betekenen) of zeer scherp tot de 'nachtwakersfunctie' alleen te beperken. Evenmin is er ooit een helder, in brede liberale kring aangehangen idee geweest over waar precies de grens getrokken moest worden. Dat betekent dat in feite de vaste grond onder de voeten ontbrak en, hoe principieel ook van toonzetting, pragmatische overwegingen al met al de doorslag gaven. Vandaar de eindeloze twisten hierover, juist ook in eigen kring, en nu eens voorop lopen in het toekennen van belangrijke taken aan de staat

(onderwijs) en dan weer, enigszins morrend, volgen en aanpassen bij de feitelijke ontwikkelingen, die globaal gesproken toenevend staatsingrijpen inhielden.

De confessionelen, waarbij orthodoxe calvinisten en katholieken zoals al eerder opgemerkt vanuit zeer verschillende posities kwamen, werden in hun zelf gekozen isolement ieder met dezelfde ambivalentie geconfronteerd. Enerzijds was er die oude 'claim' op theocratie of wat daar zeer dicht bijzat: de staat als dienaar van het in de kerk verankerde ware geloof. Kon men de staat veroveren en monopoliseren, dan zou deze vervolgens ten dienste van dat geloof in beginsel een onbepaalde wereldlijke macht kunnen hebben. Anderzijds was de bestaande staat, de gesecculariseerde en seculariserende monstrueuze schepping van de liberalen, een wel zeer verwerpelijke instelling. In de praktijk was echter terugdringing van staatsingrijpen onmogelijk. De uitweg werd, zoals Kossmann in zijn *Lage landen* helder heeft uiteengezet, gevonden in pogingen allerlei taken in eigen kring uit te voeren, gesubsidieerd door de staat, die deze anders als een eigen taak zou zien. Zo ontstond wat Kossmann de 'intermediaire laag' tussen staat en onderdanen noemde,⁷ die zo nadrukkelijk deel uitmaakt van de verzuilde samenleving. Verder was de staat ook nog een instelling die in vele redeneringen 'van God gegeven' was. Het is duidelijk dat dit alles de confessionelen de precieze positiebepaling inzake staatsingrijpen zeer moeilijk maakte. Veelal ging deze positiebepaling dan ook in hoogst gecompliceerde redeneringen ten onder of stonden tegengestelde opvattingen naast elkaar, zonder dat over de onderlinge relatie gerept werd.

Ook de socialisten stonden voor enige interessante dilemma's die nooit echt werden opgelost. De staat, zeker de bestaande, was verwerpelijk, want uitdrukking van de verwerpelijke klassenverhoudingen. Als het socialisme eenmaal verwezenlijkt was zou met de opheffing der klassentegenstellingen ook deze verwerpelijke staat verdwenen zijn. Tot zover dus geen probleem. Maar problemen rezen wel zodra de overgangperiode aan de orde kwam, zeker als men die niet zag als een zeer kortstondige revolutionaire omwenteling waarna de totaal nieuwe situatie van de klassenloze maatschappij direct zou intreden. Hueting, De Jong Edz. en Neij hebben onlangs laten zien hoe ook Troelstra zich in deze problematiek verwarde. Heel anders van aard was voorts de complicerende factor dat de staat in feite, vooral via de sociale wetgeving waarmee in de loop van de jaren negentig een duidelijk begin

werd gemaakt onder 'liberale' leiding, voor de arbeidersklasse een beschermende, en dus positief te waarderen, instantie begon te worden. Dit ondanks het feit dat deze staat tegelijkertijd de belangen van de heersende burgerij vertegenwoordigde. Dit dilemma was van dezelfde aard als het zeer concrete probleem van 1913 (al of niet toetreden als partner in een overwegend 'burgerlijk' kabinet). Het laat zich derhalve denken dat de gedachtenvorming ook in deze kring, zeker rond de eeuwwisseling (later kwam er meer lijn in), niet zeer helder was.

Stellingen

1.
In het (historische) proces van verzuiling in Nederland zijn in verschillende fasen en voor verschillende aspecten verschillende factoren in verschillende combinaties van betekenis geweest. Elke beschouwing over verzuiling die één factor of één bepaalde combinatie van factoren centraal stelt is dientengevolge onbevredigend.
2.
Over het algemeen gesproken is het belang van de politieke partijen in het proces van verzuiling niet bijzonder groot geweest.
3.
De rol en betekenis van de politieke partijen is per zuil verschillend.
4.
De ideeënvorming in Nederland in de tweede helft van de 19e eeuw en in de 20e eeuw over de gewenste staatsinvloed in het maatschappelijk leven is over het algemeen weinig helder, omdat er in verscheidene opzichten ambivalente houdingen tegenover de staat aan ten grondslag liggen.
5.
De betekenis van Abraham Kuyper voor de moderne Nederlandse geschiedenis is groter dan die van enig ander individu.

Noten

De noten verwijzen naar de hierna opgenomen literatuurlijst.

1. *Drift en Koers*, 123.
2. Steining, 39.
3. Steining, 51.
4. Stuurman, 'Verzuiling en klassenstrijd in Nederland', 67.
5. *Ibidem*.
6. Blom, 23-24.
7. Kossmann, 436.

Voornaamste literatuur:

39

Algemene Geschiedenis der Nederlanden, onder redactie van D.P. Blok e.a. (Haarlem, 1977-1983), in het bijzonder de delen 12 en 13.

H. Bakvis, *Catholic Power in the Netherlands* (Kingston and Montreal, 1981).

J.C.H. Blom, *Verzuiling in Nederland in het bijzonder op lokaal niveau 1850-1925* (Amsterdam, 1981).

De Confessionelen. Ontstaan en ontwikkeling van hun politieke partijen (Utrecht, 1968).

H. Daalder, *Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek* (Assen, 1974).

H. Daalder, 'The Netherlands: opposition in a segmented society' in R.A. Dahl (ed.), *Political Oppositions in Western Democracies* (New Haven/London, 1966).

H. Daalder, 'Consociationalism, center and periphery in The Netherlands' in *Mobilization, Center-Periphery Structures and Nation-Building. A Volume in commemoration of Stein Rokkan* (Bergen, 1981).

Drift en Koers. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland, onder redactie van A.N.J. den Hollander e.a. (Assen, 1968³).

T. Duffhues en J. van Vugt, 'Literatuur over Verzuiling en ontzuiling' in *Jaarboek Katholiek Documentatiecentrum 1980* (Nijmegen, z.j.), 160-170.

J. Hendriks, *De emancipatie der gereformeerden. Sociologische bijdrage tot de verklaring van enige kenmerken van het huidige gereformeerde volksdeel* (Alphen, 1971)

E. Huetting, F. de Jong Edz. en R. Neij, *Troelstra en het model van de nieuwe staat* (Assen, 1980).

R.A. Kieve, 'Pillars of Sand. A Marxist Critique of Consociational Democracy in the Netherlands' in *Comparative Politics* (s.l., 1981), 313-337.

E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1914. Anderhalve eeuw Nederland en België* (Amsterdam/Brussel, 1976).

D.Th. Kuiper, *De Voormannen. Een sociaal-wetenschappelijke studie over ideologie, konflikt en kerngroepvorming binnen de gereformeerde wereld in Nederland tussen 1820 en 1930* (Meppel, 1972).

I. Lipschits, *Politieke stromingen in Nederland. Inleiding tot de geschiedenis van de Nederlandse politieke partijen* (Deventer, 1977).

I. Lipschits, *Ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse politieke partijen. Deel I. De protestants-christelijke stroming tot 1940* (Deventer, 1977).

A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam, 1978).

- A. Lijphart, *Democracy in plural societies. A comparative exploration* (New Haven and London, 1977).
- P.J. Oud, *Honderd jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland 1840-1940*. Achtste herziene druk bewerkt en voor de periode na 1940 aangevuld door J. Bosmans (Assen, 1982).
- L.J. Rogier, *Katholieke herleving. Geschiedenis van katholiek Nederland sinds 1853* (Den Haag, z.j.).
- P. de Rooy, 'Het grofste communisme. Een beschouwing over de verzuiling als integratieproces in Nederland in de negentiende eeuw' in *Symposium II*, 1 (s.l., 1980), 8-21.
- A.J.C. Rüter, *De spoorwegstaking van 1903. Een spiegel der arbeidersbeweging in Nederland* (Leiden, 1935).
- I. Schöffer, 'Het politiek bestel van Nederland en maatschappelijke verandering' in *Kleio* 14 (1973), 518-543.
- J. Scholten, 'Does Consociationalism Exist? A critique of the Dutch Experience' in R. Rose (ed.), *Electoral Participation* (London, 1980).
- Socialisme en Democratie* 1957 nr. 1 (speciaal verzuilingsnummer).
- Sociologische Gids* III, 1956, nr. 3-4 (speciaal verzuilingsnummer) en nr. 7, 121-128 (reactie op nr. 3-4).
- Sociologisch Jaarboek XI*, 1957 (lezingen jaarvergadering Nederlandse Sociologische Vereniging over verzuiling).
- R. Steininger, *Polarisierung und Integration. Eine vergleichende Untersuchung der strukturellen Versäulung der Gesellschaft in den Niederlanden und in Österreich* (Meisenheim am Glan, 1975).
- S. Stuurman, 'Het ontstaan van de verzuiling in Nederland' in *Mededelingen van de subfaculteit der algemene politieke en sociale wetenschappen II* (Amsterdam, 1981).
- S. Stuurman, 'Verzuiling en klassenstrijd in Nederland', in: *Jaarboek voor de Geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* (Nijmegen, 1981), 48-93.
- G. Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland 1872-1901* (Den Haag, 1980).
- J.M.G. Thurlings, *De wankelende zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme*. (Deventer, 2e vermeerdeerde druk 1978).
- Vaderlands Verleden in Veelvoud. Opstellen over de Nederlandse Geschiedenis na 1500*, onder eindredactie van C.B. Wels, 2 delen (Den Haag, 2e herziene druk 1980).
- H. de Vos, *Geschiedenis van het socialisme in Nederland in het kader van zijn tijd*, 2 delen (Baarn, 1976).
- G.J.M. van Wissen, *De Christen-democratische visie op de rol van de staat in het sociaal-economisch leven* (Amsterdam, 1982).

N.B.

Helaas kon bij de samenstelling van de tekst geen gebruik gemaakt worden van de in November 1983 verdedigde dissertatie van S. Stuurman, *Verzuiling, Kapitalisme en Patriarchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland*.